

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32.01:303.42(477)

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Володимир Гоцуляк

*Хмельницький національний університет,
факультет міжнародних відносин, кафедра філософії і політології
вул. Інститутська, 11, 29000, м. Хмельницький, Україна*

У статті досліджено та викладено особливості вивчення історії політичної думки ранньомодерної України. Розвиток політичної думки України цього часу відбувається під впливом тенденцій, притаманних бароковому мисленню. У бароковій свідомості, яка стала частиною українського національного буття, фіксувалось людське існування у всій його складності та багатоманітності, його суперечливий, антиномічний характер. Бароковою свідомістю творився також новий суспільний ідеал, який багато в чому визначав реальні дії та поведінку як окремої людини, так і всього українського суспільства.

Зазначається, що політична думка доби українського бароко розвивалася в основному в параметрах релігійного, богословського мислення. Підкреслюється, що проблеми осмислення українського життя в політичній думці доби бароко пов'язуються не стільки із суспільно-політичними перетвореннями та розвитком власної державності, скільки з процесами релігійного та морального удосконалення української людини.

Ключові слова: ранньомодерна Україна, бароко, політична думка, релігія, церква, свідомість.

Друга половина XVII – перша третина XVIII ст. – це складний і суперечливий час в українській історії, доба великих змін в українській свідомості та суспільно-політичному житті. Українське життя цього періоду супроводжувалося різними драматичними, а то й трагічними для всієї української спільноти подіями, військовими протистояннями, громадянськими конфліктами тощо. Водночас відбувається розвиток національної свідомості, виникають і функціонують суспільні інституції, які виступають носіями ідеї національної єдності, проявляє свою активність політична еліта.

Розвиток політичної думки України цього часу відбувається під впливом тенденцій, притаманних бароковому мисленню. В бароковій свідомості, яка стала частиною українського національного буття, фіксувалось людське існування у всій його складності та багатоманітності, його суперечливий, антиномічний характер. Бароковою свідомістю творився також новий суспільний ідеал, який багато в чому визначав реальні дії та поведінку як окремої людини, так і всього українського суспільства. Найвидатнішими представниками українського бароко, в творчості яких своєрідно розвивалися суспільно-політичні ідеї та погляди, були Софроній Почаський, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Антоній Радивилівський, Іван Максимович, Іван Орновський, Іван Величковський, Олександр Бучинський-Яскольд, Семен Климовський і ціла плеяда інших українських поетів та письменників XVII–XVIII ст.

Барокова культура і барокова свідомість у другій половині XVII – першій третині XVIII ст. стала свого роду інтелектуальною, культурною реакцією на ренесансний антропоцентризм, возвеличення окремої людини, героїзацію видатних постатей української історії. У добу українського бароко проявляються ті ж самі тенденції, що були характерні для європейського бароко – усвідомлюється і знаходить свій вираз у літературі різних

жанрів ідея складності і непорядкованості світу, суперечливого, а то й антагоністичного характеру людських взаємин у суспільстві. Можна стверджувати, що українське суспільство другої половини XVII – першої третини XVIII ст. завдяки своїй демократичності було відкрите для сприйняття європейських барокових ідей.

На відміну від гуманістичних уявлень про людину та її життя, в добу українського бароко переважає думка, що людина не ідеальна, а людська природа не є досконалою, в ній співіснують добро і зло, освіченість і невігластво, відвага і боягузтво. У своїх вчинках та політичних діях вона може керуватися не лише розумною доцільністю, але й егоїстичними принципами, особистими пристрастями та емоціями, що не завжди збігаються з уявленнями про суспільне благо.

Таким чином, у добу втрачається віра в існування гармонії між людиною та суспільством, у можливість вирішити свої проблеми в земному житті. Діяльністю політиків, гетьманів, політичної верхівки були зруйновані сподівання української спільноти щодо можливостей утвердження розумних політичних форм в українському житті.

У добу бароко людський світ постає як динамічний, контрастний, неспокійний, а основною темою барокового дискурсу стає тема світових «марностей», суєтності світу, нестійкості й плінності всього земного. Антитетичні начала буття формують людину, в якій поєднуються протилежні риси, добро і зло, розум і пристрасті. Барокова людина постійно перебуває в боротьбі із собою, зі своїми пристрастями та земними бажаннями (свідченням цього є такий жанр барокового живопису, як парсуна). У бароковій літературі козацькі ватажки і гетьмани зображуються і як видатні воїни, і як богобоязні люди, що піклуються про свою душу. Зокрема, відомий козацький ватажок Іван Сірко постає одночасно як військовий і громадський діяч української історії, володар великих багатств і водночас – як майже аскет, відданий захисник християнства.

Найбільш загальною рисою українського бароко була релігійність, а христологічні мотиви, звісно, були основними у творчості барокових мислителів [8; 9]. Світ у творах українських мислителів не має самодостатнього, самостійного значення. Він мислиться лише як шлях до Бога. А всі проблеми людського і суспільно-політичного життя розглядаються в контексті осмислення універсального зв'язку з Богом. У системі цінностей тогочасної людини домінували не політичні цінності, а цінності християнського добродійного життя і приписи християнської моралі.

Л. Баранович, І. Максимович, І. Величковський у своїх творах висувують ідеї щодо того, як зробити світ і людське життя кращим і заснованим більше на засадах розумності, однак разом із тим вони сумніваються в здатності людського розуму осягнути світ і тим більше змінити його.

Однією з найяскравіших постатей у церковному, літературному, культурно-освітньому та суспільно-політичному житті був архієпископ Чернігівський Лазар Баранович (1620–1693). Його різнобічна творчість розвивалася в часи Національно-визвольної війни та московського панування в Україні. Л. Баранович був у центрі політичного життя України другої половини XVII ст., впливав на політичні рішення в часи Гетьманщини. Думка Л. Барановича враховувалася під час обрання гетьманів, призначення воєвод, розподілу всіх духовних посад на Лівобережній Україні.

Лазар Баранович у своїх фундаментальних богословських творах «Меч духовний» і «Трубы словес проповідних» підкреслює, що земне життя нестерпне, воно побудоване на злі, а світ «весь в злѣ лежить» [1, арк. 174]. У цьому світі – беззаконня, аморальність і нерівність. Тому Л. Баранович закликає людей: «Не любѣте сего свѣта, в нем же вся тма и отнюдь нѣсть свѣта» [2, арк. 160]. Він закликає до смирення, любові й надії на Бога. Меч духовний, за його словами, не вбиває, а живить.

Метою людського життя Л. Баранович вважає досягнення ідеальної спільноти, побудованої на засадах християнської любові, братерства. Як підкреслюють дослідники, така

спільнота сприймається думкою барокової епохи як зразок неконфліктного, гармонійного співіснування людей, найбільш оптимальною формою розвитку індивіда та суспільства [6, с. 239]. А розмірковування українського мислителя про ідеальний проект життя не можна вважати абстрактними, оскільки створений Барановичем варіант соціальної утопії відображає особливості історичної та соціально-політичної ситуації в Україні другої половини XVII ст. Л. Баранович у своїх творах головну увагу приділяє міркуванням про Царство Боже, яке для нього є найвищою метою будь-якого людського існування. В атмосфері духовного та політичного життя України другої половини XVII ст. саме церква була найбільш наближеною до національних форм життя суспільною структурою.

Таким чином, Л. Баранович створює свій варіант бачення українського світу, ідеальним виразом чого стає духовна спільнота, сформована на принципах людської солідарності та високої моральності. Вона сприймається як опозиція існуючій державі й водночас визначає перспективи розвитку українського суспільства. На відміну від відомих європейських авторів такого літературного та політичного жанру, як «Утопія» (Т. Кампанелла, Т. Мор), Л. Баранович витворює свою суспільну утопію не на віддалених островах чи в чужих країнах, а має на увазі свою землю, Україну. Його проект стосується передусім перспектив перетворення українського життя, спрямованого на те, щоб вивести людину «із тьми невігластва» і вести до «світла правди» [10, с. 203].

Тема неприйняття земного життя і всіх його принад – багатства, земних задовольень, політичних амбіцій була основною в літературі українського бароко. Різко критикують усі атрибути земного існування церковні проповідники другої половини XVII ст. – Іоаникій Галатовський та Антоній Радивилівський. Вони не сприймають позитивно людей, які живуть земними інтересами, тому що такі люди «золотою і срібною сьвітлою ловлены и до пекла запроваджены бывають» [4, с. 68].

Єдиним способом і сенсом людського життя повинна бути християнська віра і християнська мораль. Так, Л. Баранович звертається до людей з нагадуванням про вічне життя і застерогами до земних утіх: «Духовная мудрствуйте, не плотская, мудрствованіе бо плотское смерть есть, а мудрствованіе духовное, живот и мир!» [2, арк. 285].

На складному і важкому шляху життя людина в бароковій свідомості виступає як мандрівник, «перегрин». Створена в другій половині XVII ст. модель українського світу, частиною якого була людина, абсолютно не збігається зі зразками активного політичного життя. Людське життя скоріше уподібнюється «странствованіям» на зразок тих, що здійснювали Григорій Сковорода чи Паїсій Величковський, а не різним виявам політичної активності [8]. Водночас можна стверджувати, що така «перегринанція» – це показник динамічності українського життя, напруженості людських взаємин у непростий час української історії, наповненої війнами і політичними протистояннями. Крім того, це проекція суперечливості й трагічності людського буття. У центрі барокового мислення другої половини XVII – першої третини XVIII ст. завжди була людина, її життєвий шлях та сподівання на вічне життя.

Незважаючи на те, що в структурі цінностей того часу головна увага приділяється християнському смиренню, «тихості», належним чином у бароковій думці оцінюються різні вияви діяльного життя. Поширеним зразком для політичної думки другої половини XVII ст. був Олександр Македонський, що підкоряв світ. Тому дехто з українських барокових мислителів, наприклад Хома Євлевич, засуджує те, що нащадки славних колись русичів смиренно схиляються перед ударами долі, втративши свою великокнязівську спадщину. Х. Євлевич вважає, що в українському суспільстві повинна відіграти свою роль освіта, а нові школи мають виховати тисячі Македонських – добре освічених і войовничих настроєних юнаків, готових стати до залізних лав борців за національне відродження [7, с. 250–267].

У творчості багатьох українських барокових мислителів виразно відчувалася особливість історичної ситуації, яку переживала ранньомодерна Україна, і дух історичного часу. Зокрема, «тихий поет» І. Величковський пише про те, що «вѣтра без дѣла мертва єсть», «вѣтру живить дѣло» [3, с. 90]. Він наголошує на цьому, звертаючись до гетьмана Івана Самойловича, і, таким чином, формулює для української людини своєрідний зразок суспільної поведінки і програму політичних дій. На його думку, булава гетьманові потрібна передусім для того, щоб Вітчизну боронити, захищати рідну землю від ворогів, а також здійснювати подвижницьку діяльність – будувати школи, церкви, шпитали. Саме така діяльність дає славу політичним і військовим діячам.

Але загалом барокові мислителі не є прихильниками безмірної активності людини, оскільки вона спрямовується на задоволення свого честолюбства, мирських інтересів і планів. Суспільно-політична діяльність, віра в прогрес і людський розум у візіях «тихих поетів» другої половини XVII – першої третини XVIII ст. постає великою небезпекою для людини духовної. Має рацію А. Макаров, коли стверджує, що міфологія сильної людини, титанізму як принципу життя не стала визначальною для політичної думки українського бароко [5, с. 81].

Таким чином, український світ у політичній думці барокової доби – дуже непростий і суперечливий. Військова боротьба, політичні протистояння, конфлікти інтересів, які загострилися в Україні в час Руїни, негативно впливали на уявлення людини про себе, про своє соціальне оточення й політичну активність. Тому українські мислителі реалізували свої здібності й таланти переважно у сфері художнього та поетичного мислення, а не в створенні тих чи інших політичних концепцій. Звісно, значущість офіційного статусу, наприклад, політичного лідера, мала свою вагу, але набагато більше цінилися моральність і духовність.

Однак українська політична думка другої половини XVII ст. демонструє деяку двозначність мислення: з одного боку, це оспівування видатних особистих якостей видатної людини, її прагнення слави і почестей, а з другого – наголос на тому, що будь-хто повинен прагнути до смирення. Загалом, доба козацького бароко була позначена духом своєрідного світського чернецтва і двозначного епікуреїзму [5].

Про досить суперечливий зміст політичної думки доби бароко свідчить те, що крім основних тем християнського смирення та моральності, в ній формулюється ідеал активної людини, героя, лицаря. Українське життя цього часу буквально пронизане культом лицарства. Його втіленням виступають українські козаки.

Прихильниками культу мілітарності й войовничості запорозького лицарства в поезії XVII ст. були С. Яворський і П. Орлик. Зокрема, до літературного доробку П. Орлика належать панегірики «Алکید Руський» на честь гетьмана Мазепи, «Гіпомен Сарматський». Ці видатні українські поети й політичні діячі відверто пишуть і вихваляють військову силу, право сильного здійснювати ті чи інші дії.

Однією з важливих тем політичної думки ранньомодерної України є тема свободи, оспівування «золотих вольностей» [7, с. 221]. В інтерпретації українських мислителів «вольність» – це ознака лицарського ідеалу та лицарської поведінки. Вважалося, що носіями їх були видатні постаті української історії – Б. Хмельницький, П. Конашевич-Сагайдачний, українське козацтво. У політичній думці України доби бароко зафіксовано гостре несприйняття всіх форм несвободи і рабства.

Поняття «свободи», «вольності» в українському культурному та політичному контексті наповнювалися конкретним історичним змістом. Увага українських барокових мислителів до проблем свободи, що характеризує різні виміри людського існування, пояснюється не в останню чергу тим, що, починаючи з другої половини XVII ст., Україна поступово втрачала свою завойовану незалежність і свободу, натомість посилювалося московське ярмо.

Стверджується також, що у своєму прагненні до «золотої вольності» окрема людина і український народ загалом повинні відректися від сваволі, примиритися з Богом, покладаючись у всьому на Його милість і милосердя.

У творах видатних мислителів українського бароко був відтворений стан свідомості українського суспільства певної історичної доби. Політичні ідеї та проекти цього часу є передбачуваною реакцією на той нерозумний стан життя, в якому перебувала українська людина в час військових протистоянь, політичних конфліктів та воєн. Світ, побудований на злі, аморальності й бездуховності, стає для людини чужим і незрозумілим. Тому цілком закономірними були спроби українських мислителів доби бароко створити деякий ідеальний світ, який би протистояв реальному. Теоретичні, ідеальні конструкції українського життя, створені Л. Барановичем, І. Галятовським, І. Максимовичем та іншими видатними представниками барокової епохи, мали всі ознаки соціальної та політичної утопії і нагадували відомі західноєвропейські утопії (Т. Мор, Е. Роттердамський). У західноєвропейських утопіях знаходив вираз соціально-політичний ідеал майбутнього життя. Але, на відміну від них, український варіант соціальної та політичної утопії не передбачав перебудови суспільного життя. Йшлося лише про формування духовних основ ідеального людського життя і про ідеалізацію часів раннього християнства.

Створюючи проекти організованого людського буття на духовній, християнській основі та приводячи свої аргументи на користь ідеї людського співжиття на засадах духовного єднання, представники українського бароко пропонували шляхи неконфліктного вирішення життєвих проблем. Фактично в культурі українського бароко була представлена історично своєрідна спроба вироблення засад самоорганізації українського суспільства [6, с. 263].

При цьому теоретичні, а то й утопічні програми перетворення українського життя були розраховані на цілком конкретного соціального реципієнта – жителів українських міст, українських городян і українську інтелігенцію. Традиції барокового мислення були життєздатними також і в XVIII ст. – в часи гетьманів і сотників, українських філософів і риторів.

Міркування українських барокових мислителів сфокусовані на реаліях української дійсності. Вони стали історично зумовленою рефлексією щодо особливостей українського суспільно-політичного життя другої половини XVII – першої третини XVIII ст., у них відбилася реакція розумної людини на стан українського суспільства часів воєн і Руїни. Бароко загострило увагу до тих проблем, з якими зустрічається людина, і які вона намагається певним чином вирішувати. Християнська мораль і духовність у творах мислителів бароко постає як компенсаторний механізм в існуванні недосконалих, ворожих високій сутності людини форм життя і взаємин. Нова церква, Горний Єрусалим, новий Адам – це поняття, що окреслювали шляхи подолання хаосу й покращання українського суспільства.

Отже, політична думка доби українського бароко розвивалася в основному в параметрах релігійного, богословського мислення. Однак за суто богословськими міркуваннями українських барокових мислителів, за складною символікою християнського мислення завжди криються трагедія і політичні проблеми українського суспільства. Образ світу, створений бароковою свідомістю, був недосконалим, деструктивним, динамічним і навіть ворожим. Але цей образ – проекція реалій українського суспільно-політичного життя другої половини XVII – першої третини XVIII ст., своєрідне відображення бурхливих і трагічних подій української історії.

Таким чином, проблеми осмислення українського життя в політичній думці доби бароко пов'язуються не стільки із суспільно-політичними перетвореннями та розвитком власної державності, скільки з процесами релігійного та морального удосконалення української людини. Ідеальна духовна спільнота, яка формується на засадах християнської любові, смирення, рівності та християнського братерства, виступає зразком організації

українського життя в час війни та Руїни. У міркуваннях барокових мислителів вона виступає своєрідною компенсацією «розірваності» українського суспільства, антитезою домінуванню в ньому егоїстичних мотивів, хижацьких інтересів, невиправданих політичних амбіцій і претензій на національне лідерство.

Список використаної літератури

1. Баранович Л. Меч духовный, еже есть глагол Божий, на помощь церкви воюющей, из уст Христовых поданный, или книга проповедей Слова Божего. Киев, 1666. 938 арк.
2. Баранович Л. Трубы словес проповедных на нарочитыя дни праздников господских Богородичных, ангельских, пророческих и т.д. и т.п. Киев, 1674. 703 арк.
3. Величковський І. Твори; підгот. тексту та коментар В.П. Колосової та В.І. Крекотня; відп. ред. Л.Є. Махновець. Київ: Наукова думка, 1972. 191 с.
4. Галатовський І. Ключ розуміння; підгот. до вид. І.Л. Чепіга; відп.ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1985. 444 с.
5. Макаров А. Світло українського бароко. Київ: Мистецтво, 1994. 228 с.
6. Петрук Н.К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття: монографія. Хмельницький, 2007. 288 с.
7. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: в 2-х ч. / відп. ред. В.М. Нічик. Київ: Наукова думка; Вид. С. Павличко «Основи», 1995. Ч. 2. 431 с.
8. Ушкалов Л.З. Історії української літератури XVII-XVIII ст. Харків: Акта, 1999. 215 с.
9. Ушкалов Л. Світ українського бароко. Філологічні етюди. Харків: Око, 1994. 108 с.
10. Шевченко В.І. Філософська зоря Лазаря Барановича. Київ: Укр. центр духовної культури, 2001. 231 с.

POLITICAL THOUGHT OF THE UKRAINIAN BAROQUE

Volodymyr Gotsulyak

*Khmelnitsky National University,
Faculty of International Relations,
Department of Philosophy and Political Science
Instytutska str., 11, 29000, Khmelnytsky, Ukraine*

The article explores and describes the peculiarities of studying the history of political thought in early modern Ukraine. The development of political thought in Ukraine at this time is under the influence of the tendencies inherent in Baroque thinking. In Baroque consciousness, which became part of the Ukrainian national existence, human existence was recorded in all its complexity and diversity, its contradictory, antinomic character. Baroque consciousness also created a new social ideal, which largely determined the real actions and behavior of both an individual and the entire Ukrainian society.

It is noted that the political thought of the era of the Ukrainian Baroque developed mainly in the parameters of religious, theological thinking.

It is emphasized that problems of comprehension of Ukrainian life in the political thought of the Baroque era are related not so much to socio-political transformations and the development of their own statehood, but to the processes of religious and moral improvement of the Ukrainian people.

Key words: early modern Ukraine, baroque, political thought, religion, church, consciousness.